

Плющ М.Я.

**Формування національно-мовної свідомості в Україні у контексті
реальної історії українського народу**

Початок ХХІ століття на пострадянському просторі ознаменувався загостренням конфліктів у сфері організації правового суспільства, боротьбою за права людини, свободу слова, демократизацію державних інституцій тощо. У контексті сучасної глобалізації у цілому світі в державах, які здобули незалежність, особливо помітним є відчуження між людиною й адміністративним апаратом, з'ява авторитарного типу відносин, що породжують превалювання прагматизму, зумовлюють деформацію культурних, естетичних, національно-патріотичних пріоритетів як особистості, так і цілого покоління етносу. У правовому аспекті в нашій незалежній державі об'єднання українського громадянства, здавалося б, цілком забезпечує Конституція: українській мові надано статусу державної. Але мовно-культурна політика у мовному просторі України досить суперечлива, породжена багатовіковою імперською політикою царської Росії, впровадженням асиміляційних процесів у радянську епоху під гаслом природної двомовності в Україні або проголошення російської мови як рідної для багатьох українців.

Як слушно зауважує Д.Будняк, «для української мови формування і становлення майже ніколи не було закономірним еволюційним процесом, природним у діалектичному розвитку. Відбиваючи загальні цивілізаційні закономірності інтелектуального розвитку людства, його етапи і фундаментальні мислительні характеристики, українська мова водночас розвивається як у контексті генетичної заданості, так і реальної історії свого народу. Історії, трагічні координати якої безпосередньо визначають і характер мовного інтелектуального поступу» [2, с. 25].

У царській Росії, коли автономність України була недосяжною мрією для малоросів, коли заборонялося викладання в Києво-Могилянській академії українською мовою, було видано Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ

(1876) та інші постанови уряду, які забороняли видання українською мовою, передові вчені, письменники, митці обстоювали роль Малоросії, її культури, традицій не тільки для українців, а й для російської історії. Так, з'ясовуючи культурне значення Малоросії в російській історії, Михайло Драгоманов наголошував, що в Києві (у Південній Русі) було започатковано писемність і поширено християнство, писалися літописи, співав Боян. Київська Русь Володимира, Нестора й автора «Слово о полку Игореве» – це була також південно-західна Русь, яка в дещо зміненому вигляді жила під іменем Малоросії, яка не могла не вплинути на життя і діяльність її жителів у XVI – XVIII ст. Учений з боєм говорив про те, що в політичній історії тогочасного суспільного устрою неповно з'ясовувалися навіть ті сторони історії Південної Русі, якими вона вплинула на весь російський світ, а в історії південноруської літератури увага зосереджувалася майже тільки на ті сторони, якими вона стикається з історією Русі московської [5, т. II, с. 6-7]. Найбільше турбувало Драгоманова те, що публікації по-українськи (народно-педагогічні книжки, повісті і поеми про народне життя та речі «у стихотворчій формі» не показувалися дев'ять літ друком і стільки ж літ оставалися без продовження, як і переклад Євангелія українською мовою, схвалений Академією [6, с. 340-341].

У статті «Українське письменство 1866–1873 років» М.П. Драгоманов зазначив, що «народне життя України, колись осередка руської цивілізації та лицевої, європейської сторони Росії, лишається майже без оброблення, і прикмети народного українського характеру та плоди давнішої цивілізації народу, що все рвався до волі й ніколи не перервав зносин із народами західними, не лише що лишаються без користі задля повноти руської культури, але й розглядаються, як усе застояне та не освіжуване духом критики...» [6, с. 404-405]. Учений закликав: «українство національне непременно мусить боротися з централістичними привичками не тільки великоросів, а ще, може, більше повеликорусених українців, а також з несвідомістю й рутиною самих українських мас...» [7, Кн. 2, с. 171]. Цей

заклик до боротьби «з несвідомістю й рутиною самих українських мас» актуально звучить і сьогодні. Адже проблема функціонування української мови, як і інших мов, у Радянському Союзі не була розв'язана. Навпаки, пропагувалася ідея двомовності на території Української РСР, російська мова проголошувалася рідною мовою для населення південних і східних областей.

У ситуації проголошеної двомовності панівною була російська мова, українська поступово ставала непрестижною, втрачала сфери свого функціонування у науці, в освіті, діловодстві, у ЗМІ тощо. На шкалі цінностей українського етносу внаслідок асиміляційних процесів українська мова, культура, освіта, мистецтво зазнали великих втрат. Прикро, але фактично і сьогодні в Україні за 20 років незалежності українська мова ще не дістала належної підтримки, особливо у зв'язку з прийняттям закону про регіональні мови (точніше – про регіональну російську мову). Як слушно визначає нинішню ситуацію Лариса Масенко, «збереження й фактичне розширення за допомогою мас-медіа асиміляційних процесів сприяє збереженню сильних проросійських настроїв в українському суспільстві, передусім, звичайно, у найбільш зрусифікованих областях [10, с. 9]. Тому на часі переоцінка світоглядних цінностей та чіткіше окреслення стратегії і пріоритетних напрямів розбудови України на основі критичного осмислення теоретико-методологічних засад організації українського суспільства, створення моделі науково обґрунтованої мовної політики в українській державі, оскільки «мова, становлячи духовну силу соціуму, або демонструє її, або через власне ослаблення умирає разом із її суспільством» [11, с. 23].

Розширення суспільних і соціокультурних функцій української мови безпосередньо пов'язане з формуванням мовного середовища на основі правових норм і розвитку демократичного суспільства. Ця проблема тісно пов'язана з несформованою мовною свідомістю самих українців. Неспростовною є істина, що «Україна – це батьківщина і Дім української мови. Так само, як Росія – Дім російської мови, де верховенство й права в публічному вжитку не піддається сумніву» [1, с. 21].

За концепцією видатного українського мовознавця О.О.Потебні, мова у людській діяльності постає як загальнолюдська, національна (за його термінологією – племінна) та індивідуальна. Але із внутрішнього боку усі знаки мови мають ознаки племінні, а не загальнолюдські [9, с. 537]. В українській мові, як і в мові кожного народу, концептуальна картина світу відтворена у питомих лексичних, морфологічних, синтаксичних, просодичних, стилістичних засобах і від найдавніших епох своєрідно кодується у фразеологізмах, прислів'ях і приказках, народних казках, думах, піснях, у письменницькій творчості і в повсякденному мовленні.

У процесі мислення люди перебувають під владою тієї конкретної мови, яка стала засобом вираження в суспільстві всього, що ми «бачимо, чуємо, сприймаємо, в термінах тільки тих категорій і протиставлень, які відображені в мові.

Мова і культура є виявами духу народу, нації та образу мислення. За словами Дж. Лайонза, більшість уживаних людьми понять зумовлені культурою народу, до якого вони належать, тому розуміння окремих речей залежить від практичних і теоретичних знань, передаваних через суспільство, які значно різняться від однієї культури до іншої культури [8, с. 275]. Зрозуміло тому, що проповідувана в СРСР і підтримувана деякими політиками сьогодні теза двомовності в Україні має бути науково спростована й усвідомлена суспільством як привід для русифікації народу України.

Росіяни в Україні, за незначними винятками, не володіють українською мовою, а «російськомовні» українці використовують російську мову, послуговуючись нею частіше як суржиковою: слова російської мови проголошуються на український лад – із порушенням російської орфоєпії, а в синтаксичних конструкціях допускаються помилки у відмінкових формах, у вираженні синтаксичних зв'язків слів, у побудові речень тощо. Така ситуація заміни рідної мови суржигом пояснювалася до утворення незалежної держави не тільки відсутністю в УРСР українських шкіл, наприклад у

Донецьку, в Криму, або обмеженою кількістю у великих містах на сході, а й насаджуваною тезою про породження в Союзі РСР «нової історичної спільноти – радянської», яка послуговується російською мовою як мовою міжнародного спілкування.

Сьогодні, на жаль, значна частина українців у нашій країні не усвідомлює себе частиною українського народу, що значною мірою зумовлено політичною кризою молодій держави. Як відомо, Михайло Грушевський у статті «О педагогическом значении малорусского языка» зазначав, що школа повинна сприяти досконалому володінню рідною мовою, яка є основою повноцінної національної життєдіяльності. Але у нашій країні спостерігається байдужість до моральних цінностей, до історії і культури українського народу, хоча у людській природі закладено розумові, фізичні та моральні сили, які розвиваються насамперед розвиткові у процесі навчання і виховання.

Поняття двомовності, яке узяли на озброєння «принципові одномовники» – ті, хто не знає і не хоче знати української мови, недостатньо досліджене. Параметри наукового визначення цього поняття нечіткі, хоча ще на початку ХХ століття Дж. Лайонз твердив, що у більшості країн світу у повсякденному спілкуванні у тій чи тій формі використовується двомовність, однак невідомо, які нейрофізіологічні ознаки білінгвізму, коли не бездоганно володіють мовці обома мовами. За словами Дж.Лайонза, можна допустити, що білінгв у світі володіє двома несумісними уявленнями про світ і переходить з одного на другий, але «білінгви насправді не виявляють ніяких ознак того, що вони оперують двома зовсім різними уявленнями про світ» [8, с. 272]. Одна з мов є завжди основною, а друга – залежною, використання якої передбачає процес перекладу з головної (панівної) в соціумі мови, що реалізується на поверховому рівні психологічного формування висловлювань. Щодо сфери функціонування колись залежної української мови, то треба враховувати також наявність соціальних і територіальних діалектів, у зв'язку з чим важко визначити, до якої літературної мови

ближчим є мовлення білінгва [8, с.252-253]. Отже, двомовність в Україні насправді ілюзійна. Народ український, попри всі утиски й заборони, зберіг свою мову.

Стосовно «російськомовних» українців треба визнати вплив на усне російське мовлення південно-східних говірок, які належать до української мови. Обмежене використання української мови в усному спілкуванні мешканців Донецька, Луганська, Харкова, Криму, не сприяє консолідації народу України. Тільки створення належної атмосфери застосування державної мови в усіх сферах життя і діяльності, що залежить від державної політики, можливе формування національної свідомості молоді, - культивування кращих рис української ментальності, виховання особистісної світоглядної орієнтації на історію українського народу, його культуру, традиції і мораль.

У процесі спілкування і сприйняття адресатом змісту повідомлення основними чинниками є розуміння національно-мовних, мовленнєвих, соціальних, когнітивних (ментальних) асоціацій, ситуацій, що забезпечує ґрунтовне знання державної мови.

Сьогодні українській спільноті треба усвідомити, що духовному збагаченню кожної особистості сприятиме тільки подолання бездуховності. Першочерговим завданням нашого соціуму є формування всебічно розвиненої особистості, діяльної, самодостатньої в оцінках суспільних процесів, патріота своєї країни. Цьому сприятиме освіта і виховання національно-мовного світогляду в сім'ї, у школі, вищих навчальних закладах.

Поняття особистість, у психології трактують як відносно стабільну організацію мотиваційних передумов, що виникають у процесі діяльності і взаємодії особи з іншими індивідами, та характерний спосіб реагування на життєві проблеми. З лінгвістичного погляду учені наголошують на її формуванні у процесі оволодіння мовою та готовності до використання мови в усіх сферах людської діяльності.

Мовна особистість – це національна особистість, яка відображає мовну картину світу певного етносу. Базовими складовими лінгвокогнітивного рівня мовної особистості є картина світу, концепти, ідеї, ідеологічні відношення, тому перехід до соціального функціонування мовної особистості реалізується в індивідуальній мислительній діяльності і комунікативних потребах та найвищих цінностях спільноти.

На лінгвокогнітивному рівні мовну особистість оцінюють насамперед за її інтелектуальним рівнем, особливостями мисленнєвої діяльності, світогляду, оволодіння сукупністю знань та умінь мовного спілкування.

Важливим компонентом мовної особистості є вміння осмислювати свою соціальну роль і готовність давати оцінки та робити власні висновки, що реалізується в мисленнєво-мовленнєвій діяльності, у породженні комунікативних актів, продукуванні тексту відповідно до мотивів і настанови індивіда та реальної обстановки, ширше – потреб суспільства.

Духовний світ суспільства й особистості найтісніше пов'язаний із соціально-освітніми цінностями. У становленні особистості, а особливо високої духовності, провідна роль належить мові, що є реальним буттям думки, засобом пізнання світу речей, закономірностей розвитку природи і суспільства. Індивідуальний тезаурус особистості в українській державі розвивається у постійному контакті з суспільством, відображаючи на кожному ступені її розвитку рівень особистісних набутоків у світі знань та умінь і ціннісних орієнтацій, що визначають духовний світ суспільної людини, опосередкований державною мовою.

Оскільки сьогодення українського мовного середовища, на відміну від інших пострадянських держав, позначене виявом деяких деформаційних процесів у сфері осмислення соціумом функцій державної української мови, формування мовної особистості ускладнюється, насамперед через недостатньо виважену мовну політику окремих партій, що суперечить Конституції нашої держави. Проте є надія, що наступні покоління молоді Української держави будуть усвідомлювати себе сформованими мовними

особистостями, виявлятимуть великі можливості і як мовленнєвих особистостей, що, крім української, володіють також кількома іноземними мовами. Важливо й необхідно тому, щоб на керівних посадах у державних установах, в Уряді, у Верховній Раді, на радіо і телебаченні звучало мелодійне українське слово, яке ідентифікує українську спільноту у колі інших народів світу, а в міжнародних контактах – державна українська мова в перекладі іноземними мовами.

Список використаної літератури

1. Ажнюк Б.М., Ажнюк Л.В. Екологія мови як принцип мовної політики // Сьогодні українського мовного середовища. – К.: Інститут вищої освіти АПН України, 2008. – С.7-22.
2. Будняк Данута. Етнокультура, етнічна свідомість та духовні і матеріальні параметри // Сьогодні українського мовного середовища. Вип. 2. Зб. наук. праць. – К.: Інститут вищої освіти України, 2010. – С.24-34.
3. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.: Учпедгиз, 1956. – 519 с.
4. Дзюба Іван. Сучасна мовна ситуація в Україні // Чи має українська нація перспективу? Національна ідея. Уроки останнього десятиріччя / Міжнародна науково-практична конференція (14 квітня 2000 р.). Зб. матеріалів та документів. – К., 2000. – 145 с.
5. Драгоманов М. Малороссия в ее словесности [Рец. на кн. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVII век. И. Г. Прыжов. – Воронеж, 1869] // Драгоманов . Вибрані праці. – В 3 Т. – Т. II: Фольклористика. Літературознавство [Упорядк. та прим. В. Ф. Погребенника]. – К. : Знання України. – 2007. – С. 3 – 67.
6. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов . Вибрані праці. – Т. II: Фольклористика. Літературознавство [Упорядк. та прим. В. Ф. Погребенника]. – К.: Знання України. – 2007. – С. 151 – 325.
7. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибрані праці. – Т. I., Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. – К.: Знання України. – 2007. – С. 49 – 194.
8. Лайонз Джон. Язык и лингвистика. Вводный курс. Перевод с английского И. А. Муравьевой и Е. Г. Устиновой. – М.: УРСС, 2004. – 317 с.
9. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.

Отформатовано: Шрифт: 12 пт

10. Масенко Лариса. Мовна політика в УРСР та її наслідки як об'єкт соціолінгвістичного дослідження // VI міжнародний конгрес українців. Зб. наук. статей: Доповіді та повідомлення VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство. – Книга 5. – Київ – Донецьк, 2005. – С.3-11.

11. Фаріон Ірина. Проблема україномовного престижу в історичному розрізі // VI міжнародний конгрес українців. Зб. наук. статей: Доповіді та повідомлення VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство. – Книга 5. – Київ – Донецьк, 2005. – С.23-32.

Дані про автора:

Плющ Марія Яківна

Завідувач кафедри української мови
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова.
доктор філологічних наук, професор,
Заслужений працівник народної освіти України,
академік Академії вищої освіти України

12. Горбатенко В. П. Михайло Драгоманов – фундатор української політичної науки // Перші міжнародні Драгомановські читання: Матеріали / Укл. Г.І. Волинка, В.П. Сергієнко, Л.Л. Макаренко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – Вип.1. – С. 70–77.
13. Грушевський М.С. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 3–28.
14. Драгоманов М.П. Листи до І. Франка та ін. 1887-1895. – Львів, 1908. – 432 с.
15. Драгоманов М.П. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876) // Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 559–574.
16. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 204–233.
17. Драгоманов М. П. Три листи до редакції «Друга» // Драгоманов Михайло. Вибрані праці. – Т.3.: Літературознавство. – К.: Знання України, 2007. – С.3–94.
18. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С.461–558.
19. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 430–455.

20. Драгоманов М.П. Українська література, проскрибована російським урядом / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка; Наукова бібліотека / Б. Якимович (редкол.), Г.Цвенгрош (перекл. з фр.), М.Колесса (вступне сл.). – Л., 2001. – 94 с.
21. Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 5–45.
22. Драгоманов М.П. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Вибране («...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Іщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 46–59.
23. Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. Вибрані праці. – Т.1.: Фольклористика. Літературознавство, 2007. – С. 151–325.
24. Євшан М.М. Драгоманов як літературний критик // Євшан М.М. Критика. Літературознавство. Естетика. – К.: «Основа», 1998. – 658 с.
25. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
26. Караулов Ю.Н. Русский язык и личность. – Изд.2-е. – М.: УРСС, 2002. – 264 с.
27. Круглашов А.М. Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) // Український історичний журнал. – 2000. – №3. – С.73–91.
28. Круглашов А. Європоцентризм Михайла Драгоманова // Науковий світ. – 2004. – № 9. – С.20–23.
29. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: «Академия», 2001. –С.119.

30. Михайло Петрович Драгоманов. 1841 – 1895. Сто юбілей, смерть, автобіографія і опис творів/Зладив і видав М.Павлик. Львів, 1896. – С.27.
31. Міщук Р.С. Сторінки великого життя // Драгоманов М. П. Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 605-618.
32. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
33. Ткачук А.П. Апостол правди і науки (Національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) // Рідна школа – 1994. – № 3–4. – С.10–12.
34. Франко І. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова: Фрагменти // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія. – Львів: Світ. – 1996. – С.98–111.